

УДК:325.8 (5-11) (=111)

© Надія Щербина, Юрій Махінла (Одеса)

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ЗМАГАННЯ УКРАЇНЦІВ ДАЛЕКОГО СХОДУ В 1917-1922 рр.

У статті автори розглядають діяльність українського руху на Далекому Сході щодо утворення у цьому регіоні власної державності. Висвітлюються такі питання, як місце та роль лідерів місцевих українських організацій у боротьбі за національне самовизначення, за створення власних збройних сил. Простежуються ключові впливи російських та іноземних військово-політичних сил на процес національно-визвольних змагань українців Зеленого Клину.

Ключові слова: національна державність, український рух, Далекий Схід, Зелений Клин, національна революція, лідери українських організацій, російська влада, більшовики, Далекосхідна республіка.

Н.Щербина, Ю.Махінла

Борьба украинцев Дальнего Востока за государственность в 1917-1922 гг.

В статье авторы рассматривают деятельность украинского движения на Дальнем Востоке относительно создания в этом регионе собственной государственности. Освещаются такие вопросы, как место и роль лидеров местных украинских организаций в борьбе за национальное самоопределение, за создание собственных вооруженных сил. Прослеживаются ключевые воздействия российских и иностранных военно-политических сил на процесс национально-освободительных действий украинцев Зеленого Клина.

Ключевые слова: национальная государственность, украинское движение, Дальний Восток, Зеленый Клин, национальная революция, лидеры украинских организаций, российская власть, большевики, Дальневосточная республика.

N.Sherbina, J.Makhinla

The Struggle of the Ukrainians of the Far East for Statehood in 1917-1922

In the article the authors examine the activities of the Ukrainian movement in the Far East on providing the region with their own statehood. Highlight issues such as the place and role of local leaders of the Ukrainian organizations in the struggle for national self-determination, for the creation of own Armed forces. Traced key impact of Russian and foreign military-political forces on the process of national liberation action Ukrainians Green Wedge.

Key words: national statehood, the Ukrainian movement, the Far East, the Green Wedge, the national revolution, the leaders of the Ukrainian organizations, the Russian power, the Bolsheviks, Far Eastern Republic.

Певні аспекти досліджуваної проблематики знайшли відображення у наукових працях та розвідках таких вітчизняних і російських авторів, як А.Мицюк, В.Кабузан, І.Шимонович, Т.Олексіюк, І.Світ, В.Кубійович, В.Удовенко, Ф.Заставний, М.Марунчак, М.Андрусак, А.Попок, В.Чорномаз, М.Траф'як, В.Сергійчук.

Актуальні завдання новітнього державотворення в Україні зумовлюють мету нашого дослідження – подальше звернення до відповідного історичного досвіду, причому як у позитивній, так і в негативній його частині. Особливо корисною й навіть повчальною видається спроба утворення свідомим українством власної національної державності за тисячі кілометрів від історичної, традиційної України. Вкрай важливим постає даний історичний феномен з огляду на сучасні геополітичні виміри та альтернативи у розбудові незалежної України.

Власне, топонім “Зелений Клин” з’явився наприкінці XIX ст. завдяки масовому переселенню українців на південь далекосхідного регіону Російської імперії. Згодом він змінив іншу українську назву цього регіону – Закайтащина. На початку під Зеленим Клином малася на увазі територія Приамур’я та Усурійського краю, що стала основним об’єктом української колонізації на Далекому Сході у другій половині XIX – на початку XX ст. Однак, коли на порядку денному політичного життя постало питання про необхідність створення Української держави на узбережжі Тихого океану, Зелений Клин отримав більш широку інтерпретацію - це територія від Байкалу до Берингової протоки. Фактично всі ці землі в роки Громадянської війни були охоплені загальною боротьбою українців за створення єдиної та незалежної держави. В ці роки поряд із Зеленим Клином стали використовуватися й інші назви цієї ж території – Зелена Україна та Нова Україна¹.

Напередодні 1917 р. на території Зеленого Клину проживало близько 1,5 млн чол., з яких майже 1 млн були етнічними українцями. Наступним за розміром етносом були козаки – забайкальські, амурські та усурійські. Серед них було також немало україномовного населення. Особливо багато їх було серед усурійських козаків, значна частина яких поповнилася на початку XX ст. кубанськими козаками. Останні, як відомо, були нащадками українських козаків, що зуміли зберегти на Кубані українську культуру. До Зеленого Клину активно переселялися й вихідці з інших слов’янських народів – білорусів, росіян, поляків. Але при всьому цьому українці в Зеленому Клині, як і в рідній Україні, були домінуючою за чисельністю національною групою.

Втім, незважаючи на те, що відсоток росіян у Зеленому Клині на початку XX ст. був незначним (не більше 5% проти 70% українців), українській мові та культурі доводилося із величезними зусиллями домагатися права на своє існування, особливо в містах. Це було пов’язано з тим, що фактично

всі важливі посади в державному апараті та в навчальних закладах Зеленого Клину посідали росіяни, які не бажали визнавати українців за окремих народ, що має високу й давню культуру. Саме тому в містах частіше за все переважала російська мова. Навіть серед українців, які приїздили до міста, немало було й таких, які соромились говорити своєю рідною мовою, тим більше, якщо вони соціально стояли дещо вище у порівнянні з іншими своїми співвітчизниками. Натомість російська еліта стверджувала, що українська мова - це свого роду “сільська говірка” російської мови, й не більше. Нерідко дехто з українців, щоб надати псевдосolidності своїм прізвищам, переробляв їх на російський манер.

Падіння монархії й розвиток буржуазно-демократичної революції в Росії створило для українців Далекого Сходу нові можливості щодо політичного захисту своїх національних прав. Навесні 1917 р. багато українських організацій Зеленого Клину, яких до цього часу нараховувалось вже декілька десятків, виступили з ініціативою провести загальний Далекосхідний з'їзд українців, який повинен був, за планом організаторів, об'єднати українців у єдину політичну структуру із спільною програмою дій.

Перший Всеукраїнський з'їзд Далекого Сходу відбувся 11 (24) червня 1917 р. в місті Нікольську-Усурійському (нині Усурійськ). У перший же день його учасники зіштовхнулися із загальною ворожістю російських політиків, незважаючи на політичні розбіжності останніх між собою. Так, зокрема командування російської армії заборонило відвідувати його засідання військовополоненим українцям-галичанам, що воювали в складі австрійської армії в ході Першої світової війни. Натомість більшовики пішли ще далі: Владивостоцька Рада робітничих і солдатських депутатів постановила взагалі розігнати з'їзд, оскільки він “вносить розкол у революційний рух”. Проте солдати, більша частина яких були українцями, відмовились підкоритися більшовицькій резолюції, а отже з'їзд, як і передбачалося, працював протягом чотирьох днів².

На з'їзді було сформовано декілька комісій, які розробили першочергову тактику дій для українських організацій Зеленого Клину. На першому місці стояло завдання поширити пропагандистську роботу серед українців краю, й передовсім серед селян і солдатів. Для цього визнавалось за необхідне відкрити по всьому Зеленому Клину мережу гуртків товариства “Просвіта”, українських бібліотек та шкіл, почати друкування масових українських газет. Крім того, було ухвалено проводити спеціальні лекції з української проблематики з метою “підняти національну самосвідомість українців й розвіяти гіпноз минулого, коли російська влада активно проводила русифікацію і боролась з українським національним рухом”. Також було прийнято рішення вимагати від Тимчасового уряду надання державної національної автономії Україні та Зеленому Клину в складі Росії, створення в російському уряді спеціального міністерства з українських справ. Цього ж вимагала Центральна Рада в Києві, але лише для України. Втім, учасники з'їзду не дуже поклалися на добру волю влади, тому було прийнято рішення розпочати формування державних органів у Зеленому Клині й створення власних національних Збройних сил. Вищим представницьким органом Зеленого Клину мала стати Далекосхідна крайова Рада, яка й була сформована на з'їзді. На місцях представницька влада перебувала в окружних Радах, загалом їх було створено десять, у тому числі в Забайкаллі та Маньчжурії. Виконавча влада передавалася Крайовому секретаріату, статут діяльності якого планувалося прийняти на наступному з'їзді, тоді ж передбачалося його й сформувати.

Історичне значення першого Всеукраїнського з'їзду Далекого Сходу для Зеленого Клину було надзвичайно великим. Фактично з цього моменту починається організована боротьба далекосхідних українців за свою національну державність. Одразу після з'їзду український національний рух значно активізувався. Стали нарешті відкриватися українські школи, незважаючи на нестачу у багатьох випадках учительських кадрів. У багатьох далекосхідних містах почали видаватися українські газети. Найбільш відомими серед них були “Щире слово”, “Українець в Зеленому Клині” у Владивостоку, “Ранок” у Хабаровську, “Амурський українець” у Благовещенську й “Засів” у Харбіні³.

Водночас розпочинається формування перших українських збройних загонів для налагодження самозахисту. Українці зі зброєю в руках залишали російські частини й, нашиваючи на одяг жовто-блакитні стрічки, йшли до місцевих українських органів влади. Однак процес створення Української армії проходив дуже важко, перші українські формування були малочисельними, адже у військах на Далекому Сході влада російського командування, у порівнянні з німецьким фронтом, була ще значною, у росіян була можливість карати українців за “дезертирство”.

Варто зазначити, що у цей час революційний Київ міг реально допомогти своїм співвітчизникам у Зеленому Клину хіба що підручниками та літературою українською мовою. Але й ці дії все ж були не менш важливими для молодого українського руху на Далекому Сході, ніж пряма політична чи війсь-

кова допомога. Власне, це було визнання офіційним Києвом існування проблеми Зеленого Клину, бажанням взяти участь в її вирішенні, незважаючи на те, що сама Україна перебувала у вкрай складному становищі.

Можна стверджувати, що на початку лідери українського руху Зеленого Клину пов'язували свої сподівання, головним чином, з “материковою” Україною. Вони вважали, що якщо Україна стане незалежною державою, то й Зелений Клин автоматично відокремиться від Москви. Таке бачення ситуації знайшло своє відображення у постановах та рішеннях Другого Всеукраїнського з'їзду Далекого Сходу, який відбувся у Хабаровську в січні 1918 р. На ньому було прийнято звернення до українського уряду, щоб він вимагав від російської влади визнання Зеленого Клину частиною Української держави, оскільки етнічні українці складають тут національну більшість. Серед населення Зеленого Клину було поширено гасло “Все на захист України”. У такій постановці питання відбилася певна недосвідченість місцевих політичних провідників, зокрема відсутність сталої й самостійної національної ідеології українського руху на Далекому Сході, яка враховувала б місцеві особливості Зеленого Клину, і в першу чергу, його величезну віддаленість від України й необхідність самостійної боротьби за незалежність. Тим більше, що незабаром з'ясувалося, що значна частина населення Далекого Сходу не має намірів залишати свою нову батьківщину та відправляти своїх дітей на захист далекої України. Тому вже на Третньому з'їзді, що відбувся у квітні 1918 р., було прийнято рішення боротися за створення незалежної Української держави на узбережжі Тихого океану, формування Української армії Зеленого Клину. Очолити цей процес мав Крайовий секретаріат на чолі з Ю.Мовою-Глушком, призначеним на цю посаду Далекосхідною Радою ще в січні 1918 р.⁴

Крайовий секретаріат Зеленого Клину доручив справу формування Української армії генералу Б.Хрещатицькому, який уже влітку 1918 р. на залізничній станції Ехо приступив до створення українських дивізій. Однак адмірал О.Колчак, попри свої заяви, що він не проти утворення Української армії, дізнавшись, що Б.Хрещатицькому вже вдалося сформувати одну дивізію, став вимагати припинити цей процес і згодом відправив цю дивізію на більшовицький фронт – воювати “за єдиную и великую Россию”⁵.

Зі схожих причин не змогла реалізуватися й ідея українців з Галичини та Буковини, які потрапили у полон разом із чехами під час Першої світової війни. Галичани, перебуваючи у Сибіру, мали намір сформувати окрему українську армію, на зразок Січових стрільців, й затим відправитися на Схід для захисту національних прагнень населення Зеленого Клину. Натомість О.Колчак повністю ігнорував настрої місцевих жителів. “Представники населення на своїх з'їздах, – писало “Щире слово”, друкований орган Далекосхідної Ради, – вже не раз заявляли, що вони не віддадуть своїх дітей для служби в чужих арміях, й коли виникне потреба мати свою армію, то на Далекому Сході повинна бути армія українська”⁶.

Небажання колчаківського уряду визнати за українцями Далекого Сходу права на самовизначення, постійні експропріації продовольства для “білих” серед селян, мобілізація у колчаківську армію чоловічого населення налаштували мешканців Зеленого Клину проти білогвардійців, поставивши їх тим самим в один ряд з антиколчаківським рухом у Сибіру.

Забайкальське козацтво на чолі зі своїм отаманом Г.Семеновим також прагнуло створити окрему козацьку державу в Забайкаллі. Враховуючи це, в червні 1919 р. Ю.Мова та члени Крайового секретаріату Зеленого Клину дійшли висновку, що оскільки російська влада не дозволяє легально творити українську армію для захисту мирного населення від всеохоплюючої анархії й коли селяни самі озброюються, необхідно негайно приступити до організації Української армії у містах та селах. На таємній нараді була оголошена війна Омському уряду адмірала О.Колчака, було вирішено провести відповідну агітацію серед населення та солдатів. Це дало важливий поштовх для формування партизанських і повстанських загонів у Зеленому Клині. Вони фактично обмежили територію, підвладну російській владі, лише містами та залізницею⁷.

Значною мірою на репресії стосовно політичних супротивників колчаківського режиму вплинула спроба далекосхідних організацій партії соціалістів-революціонерів (ПСР), в яких було чимало українців, разом з чеськими військовими підняти антиколчаківське повстання у другій половині 1919 р. Вони ставили за мету захоплення влади на всьому Далекому Сході, відсторонення провідних діячів колчаківського режиму й створення демократичної держави на Далекому Сході. Діяльність ПСР отримала повну підтримку й серед іноземних військових союзників, зокрема у американців. Однак про повстання контррозвідці стало відомо ще на початку його підготовки, більшість офіцерів, пов'язаних із заколотом, були заарештовані. У подальшому білогвардійці намагались забезпечити себе від подібних загроз.

Після повалення колчаківського режиму в Сибіру та на Далекому Сході 20 січня 1920 р. голова Читинської окружної Ради В.Козак від імені всіх українців звернувся до отамана Г.Семенова, який ще О.Колчаком був призначений головнокомандуючим військами Далекого Сходу, з проханням надати українцям повну владу на місцях і допомогти організувати Українську армію. 11 липня 1920 р. отаман Г.Семенов видав указ, в якому визнавав за етнічними українцями Зеленого Клину право на національне самовизначення в рамках єдиної Далекосхідної держави українців, козаків і бурятів з наданням кожному народу національно-територіальної автономії. Українцям передавалася вся повнота влади на місцях. Це ще раз було підтверджено Г.Семеновим указом від 31 жовтня 1920 р., в якому також йшлося про необхідність створення єдиного Далекосхідного селянсько-козачого національного комітету (уряду), якому належала б уся влада на Далекому Сході.

В жовтні 1920 р. голова Крайового секретаріату Ю.Мова провів низку переговорів з отаманами усурійських козаків, представниками інших “білих” формувань щодо створення єдиного військового фронту для боротьби з більшовиками. В листопаді того ж року Далекосхідна Рада доручила генералу Л.Веригові сформувати два українські полки у Владивостоку, де розміщувались вищі українські органи влади Зеленого Клину. Вже у перші дні до Української армії записалося 300 добровольців. Упродовж двох місяців вдалося сформувати один полк, казарми якого розташовувались на околиці м. Владивостока (нині – бухта Тиха)⁸. Нестача зброї не дозволяла швидко сформувати боєздатні українські частини, часто доводилося відмовляти бажаючим вступити до лав Української армії.

Процес створення національної армії був перерваний у січні 1921 р., коли більшовицька Військова рада, занепокоєна зростанням українського національного руху, захопила склади зі зброєю та продовольством Української армії. Після цього більшовики стали вимагати від Далекосхідної Ради розпуску її Збройних сил. Не маючи фактично зброї, ні про який серйозний спротив більшовикам не могло бути й мови, і генерал Л.Веріго був змушений підкоритися. Нестача коштів й водночас успішний наступ Червоної армії в 1922 р. під гаслом захисту інтересів Далекосхідної республіки (ДСР) не дозволили лідерам Далекосхідної Ради знову спробувати відновити Українську армію.

Аналізуючи історичний досвід ДСР, необхідно зазначити, що її утворення було значною мірою зумовлено прагненнями населення Далекого Сходу мати власну національну державу. З ідеєю створення самостійної далекосхідної державності виступали фактично всі місцеві політичні сили, навіть серед далекосхідних комуністів лідирували ті, хто обстоював збереження свого незалежного від Москви становище, в тому числі у державному питанні. Натомість московські більшовики, щоби знищити соціальну базу своїх суперників і опонентів та не дозволити їм налаштувати проти себе населення, погодились на створення Далекосхідної республіки під своїм контролем. Така політична тактика вже неодноразово застосовувалася в інших “національних окраїнах” колишньої Російської імперії. До того ж, згідно з конституцією ДСР, визнавалося право українців на національну автономію у складі республіки, що було вкрай важливо для мешканців далекосхідного регіону. Однак після того, як 25 жовтня 1922 р. Червона армія вступила у Владивосток, стало очевидним, що в реальних умовах усі заяви більшовиків були лицемірством та політичною облудою. Вже 15 листопада Народні збори, що склалися з більшовиків або пробільшовицьки налаштованих місцевих жителів, оголосили про приєднання ДСР до Росії. Того ж дня, без будь-якого обговорення, ВЦВК радянської Росії дав згоду на включення ДСР до складу своєї держави⁹.

Сутність нової влади проявилася дуже швидко – після вступу більшовицьких військових частин до Владивостока ДПУ розпочало арешти місцевих політичних діячів. Першими були заарештовані лідери Далекосхідної Ради та місцевих українських організацій, а лише згодом – “білі” офіцери й чиновники. Проте завдяки широкій відомості керівників українського руху Зеленого Клину більшовики не наважилися стратити їх, як вони це чинили із партизанами, які не збирались складати зброю та припиняти опір. Натомість над схопленими було вирішено провести показовий суд у Читі, де радянська влада вже значно зміцнилася. Цей судовий процес відбувся у січні 1924 р. Внаслідок підтримки українців Чити, з яких фактично склалися майже всі присутні в залі суду, радянські судді не наважились винести суворий вирок – 24 заарештовані особи були відпущені на свободу, а 14 підсудних отримали декілька років тюремного ув'язнення. Назагал, більшовики протягом ще тривалого часу невпевнено почували себе на Далекому Сході. Саме тому перші десять років вони не забороняли видання українських газет, продовжували відкриватися нові українські школи та вузи. У далекосхідному регіоні були створені, за винятком великих міст, українські райони, де у всіх державних установах використовувалася українська мова. Далекий Схід хоча й був приєднаний до Росії, все ж до 1939 р. продовжував бути окремою адміністративною одиницею, спочатку як Далекосхідна область, а згодом як Далекосхідний край¹⁰.

Утвердження радянського тоталітаризму не могло не відбитися на становищі й цього віддаленого від союзного центру краю. Початком наступу на національні права українців Зеленого Клину можна вважати 1927 р., коли, згідно зі Всесоюзним переписом населення, виявилось, що чисельність українців на Далекому Сході у порівнянні з 1917 р. не тільки не збільшилась, але й зменшилась більш ніж у два рази – з 950 до 400 тис. Тобто виходило, що у 20-ті роки українців несподівано спіткало масове вимирання, а росіян – демографічний вибух. Цією відвертою фальсифікацією Москва намагалася довести, що далекосхідний регіон за національним складом є невід’ємною частиною Росії. За п’ять років Й.Сталін, говорячи про історію виникнення ДСР, наголосив, що вона була “буферною” державою, а не національною за своєю сутністю. Така оцінка стала прямою вказівкою дослідникам, в якому ідеологічному руслі потрібно подавати історію Далекого Сходу періоду громадянської війни. З метою остаточно викоринити українську культуру Зеленого Клину Москва повела рішучий наступ на її залишки з середини 30-х років. Стали масово закриватися українські навчальні заклади, газети, в державних установах примусово запроваджувалося діловодство російською мовою. Українська інтелігенція висилалася за межі Зеленого Клину або відправлялася у табори та в’язниці. Значна частина учасників національно-визвольного руху рятувалася втечею до Маньчжурії.

Варто зазначити, що історичний досвід боротьби українців Росії за збереження культурної самобутності та спроби утворення власної державності виявляється вагомим і значущим в умовах найновішого державного будівництва, визначення пріоритетів на міжнародній арені.

¹ Кубійович В. Зелений Клин // Енциклопедія українознавства. – Т. 2. – К., 1994. – С. 768-780.

² Марунчак М. Українці в СРСР поза кордонами УРСР. – Вінніпег, 1974.

³ Андрусак М. Державні змагання українців на Далекому Сході (1917-1920) // Літопис Червоної Калини. - 1931. - № 4. – С. 3.

⁴ Світ І. Український Далекий Схід // Україна. – 1992. – № 4. – С.16-19.

⁵ Мицюк О. Про переселення на Далекий Схід. – К., 1913. - С. 4.

⁶ Граф’як М. Український рух на Далекому Сході // Золоті ворота. – Вип. 5. - К., 1993. – С. 23.

⁷ Зелений Клин. Енциклопедичний довідник / Укл. В.А. Черномаз. – Владивосток, 2011. – 288 с.

⁸ Шимонович І. Зелений Клин - Нова Україна. – Львів, 1924. - С. 2.

⁹ Кабузан В.М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850-1916 рр. // Український історичний журнал. – 1971. - № 2. – С. 36-40.

¹⁰ Попок А.А. Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії. – К., 2004. – 245 с.